

## Jak sociologie přichází o společnost

JAN KELLER\*

Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Ostrava

### How Sociology Is Abandoning Society

**Abstract:** The article analyses the development and the current situation in sociology in relation to the transformations that contemporary society is going through. The author explores some basic sociological questions in an examination of the character of institutions and forms of social stratification, showing how deeply these questions are connected with the character of 'organised modernity'. He analyses the transformations of society since the 1970s and studies the concepts connected with the increase in insecurity and the decline in trust within society. In this context he analyses the concepts of social capital, networks, and trust. He shows that these concepts are incapable of establishing a link between the actors and the system as a whole. A sociology that dismisses society from the sets of strategies of individual action only contributes to the general trend of privatising the public sphere for the benefit of private interests.

**Keywords:** sociological theory, current sociology, social capital, social risks, social networks, organized modernity.

*Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 5: 989–1006*

Na elementární úrovni bývá sociologie vymezována jako věda o společnosti. Podobné definice byly málo užitečné dokonce i v dobách, kdy se o existenci společnosti ještě nijak zvlášť nepochybovalo. Nebyly ničím jiným než jen pokusem vymezit jedno problematické slovo pomocí jiného, neméně nejednoznačného. Poslední dvě či tři desetiletí však výraz „společnost“ zcela očividně ztrácí jakékoliv přesnější obrysy. Tak jako všechno ostatní, co se týká světa lidí, také společnost je považována za efemérní konstrukci, která vzniká a zase se rozplývá v nezávazných tocích víceméně libovolných aktů konstruování. Pokud se někdo ještě vůbec odváží uvažovat o společnosti jako o něčem, co má nárok na objektivní existenci, mluví o ní spolu se Zygmuntem Baumanem jako o oblasti tekutých písků [Bauman 2000].

Od šedesátých let 20. století sociologové společnost nejprve duchaplně konstruují, aby ji počínaje léty osmdesátými se stejnou pílí dekonstruovali. Plně zabráni do svého úsilí, mnozí z nich ani nepostřehli, jak výrazně se samotný předmět jejich úvah během této poměrně krátké doby proměnil.

\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. PhDr. Jan Keller, CSc., Katedra sociálních práce, Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Fráni Šrámka 3, 709 00 Ostrava – Mariánské Hory, e-mail: Jan.Keller@osu.cz.

Je samozřejmě pravda, že „společnost „ a „sociologie“ patří nerozlučně k sobě. Před vznikem sociologie se o společnosti příliš nemluvalo. Tento pojem se začíná užívat právě až s příchodem moderní doby. Teprve tehdy se vynořuje svět lidí jako systém zobecnělých vztahů, který je vnitřně diferencovaný, který otevírá prostor procesu individualizace a který se snaží fungovat v porovnání s pospolitostí doby tradiční relativně racionálním způsobem.<sup>1</sup>

Jestliže se v současné době o společnosti mluví stále méně, stále váhavěji a se stále většími rozpaky, pak to může znamenat dvojí. Buďto uvolňuje modernita místo nějaké radikálně jiné formě lidského soužití, jak to mlhavě naznačují například stoupenci tzv. postmoderny, anebo sociologové ztrácejí snahu či schopnost analyzovat podstatu společenského dění, tak jak o to usilovali jejich předchůdci v devatenáctém a dlouho do dvacátého století. V úvahu přichází i kombinace obou těchto možností.

## Dvě základní otázky sociologie

Pojem „společnost“ lze definovat mnoha různými způsoby. Obvykle bývají takové definice vysoce abstraktní a často zavádějí nové pojmy, o jejichž významu nepanuje shoda. Pokusme se vyjádřit mnohem jednodušeji, co vlastně studují ti, kdo se z hlediska sociologického lidským soužitím zabývají.

Rozličné směry a školy sociologie zkoumají pod nejrůznějšími označeními především dva velké problémy týkající se soužití lidí. Především je zajímavá, jak je společnost vůbec možná.<sup>2</sup> Zajímá je tedy, jak se utvářejí, jak fungují a jak se proměňují pravidla hry, která umožňují člověku vstupovat do vztahů s druhými lidmi a jednat společně s nimi. Vše, co zajišťuje pravidelnost (a tedy jistou míru předvídatelnosti) lidského jednání, můžeme zahrnout pod široký pojem instituce.

Hra, kterou lidé spolu s druhými hrají, není nikterak nezávazná, přináší aktérům velice hmatatelné důsledky. Sociologie se snaží výsledný stav této hry v každém okamžiku zachytit a sumarizovat. Činí tak ve svých výzkumech sociální stratifikace. Badatelé se zde zabývají tím, kdo a kolik (popřípadě na úkor koho) na společné hře vydělává.

Zatímco instituce horizontálně strukturují naše jednání ve společnosti druhých, stratifikace vertikálně strukturuje samu tuto společnost. Pokud by lidské jednání nebylo pevně strukturováno institucemi a pokud by celá společnost nebyla víceméně jednoznačně rozvrstvena podle výsledků tohoto jednání, pak by sociologie ztratila předmět svého bádání. Nepředvídatelné jednání by moh-

<sup>1</sup> O vlastnostech (moderní) společnosti pojednává zevrubně druhá kapitola práce *Teorie modernizace* [Keller 2007b].

<sup>2</sup> Jde o klasickou otázku, kterou formuloval explicitně Georg Simmel ve zřetelné narážce na Kantovo tázání.

lo být objektem zájmu třeba psychiatrie a o sociálně naprosto nestrukturovanou společnost by se mohli zajímat nanejvýš tak tvůrci politických programů populistických stran.

Výzkum sociální stratifikace je na první pohled záležitostí spíše jen chladné technické úvahy, ve skutečnosti se však pohybuje v politicky i ideologicky vysoce žhavém terénu. Celý výklad povahy společnosti se mění podle toho, do kolika vrstev si ji rozdělíme a jak budeme jednotlivé vrstvy charakterizovat. Jedná se především o spor o to, jak početné jsou střední vrstvy, jaký mají charakter a jaké jsou jejich vyhlídky do budoucna. Právě tyto otázky do značné míry ovlivňovaly po velkou část dvacátého století celkovou diagnózu stavu společnosti i prognózy jejího dalšího vývoje.

Otázka institucí je pak celá ponořena do kontextu filozofie (především filozofie dějin) a antropologie. Vše je relativně jednoduché, pokud zdroje lidského jednání, jeho strukturu a pravidelnosti v něm vysvětlujeme biologicky (ať již genetickou výbavou, anebo pudy a instinkty), etologicky (podobnostmi s jinými vyššími savci), psychologicky (vrozenými dispozicemi a získanými schopnostmi), psychoanalyticky (projevy libida, pudy života a smrti aj.), kulturněantropologicky (třeba sklonem k provozování rituálů), anebo pomocí lingvistiky (analogií vedenou mezi pravidly lidského jednání a gramatikou jazyka).

Pokud se však chceme pokusit o čistě sociologické vysvětlení pravidelností v lidském jednání, musíme nějakým způsobem propojit problematiku individuálního jednání s otázkami nadindividuálního sociálního řádu. Klíčovou roli přitom sehrává institucionalizace jednání, tedy jeho schopnost vytvářet své vlastní systémy nezávislé na existenci a na chtění konkrétních aktérů.

Klasická sociologie 19. a počátku 20. století se ještě cele pohybovala v rovině filozofie dějin. Odtud její zásadní otázka: Existují nějaké skryté struktury, které člověk svými činy pouze naplňuje, anebo jsou lidé autory svých vlastních osudů a postupně se jim daří emancipovat se od vnějších tlaků? A v souvislosti s tím: Jsou pravidla hry dopředu pevně dána, anebo si je zúčastnění sami tvoří a přetvářejí podle svých vlastních potřeb? V sociologičtější formulaci otázka zní: V čem se projevuje svoboda jednotlivce, a jaká je naopak míra jeho podřízenosti strukturálním tlakům? Nakolik je sociální realita výsledkem rozhodování a vyjednávání samotných aktérů, a nakolik je naopak jejich jednání určováno tlaky nadindividuálních struktur?

Už v těchto formulacích je přítomno podvojně chápání sociálního života, jeho pojmání v kategoriích sociální mikrostruktury a makrostruktury. Toto chápání sociální reality ve dvou rovinách výrazně získalo na konkrétnosti a evidenci v podmínkách organizované modernity.<sup>3</sup> Právě fungování velkých formálních organizací oddělilo velmi zřetelně obecně systémovou rovinu dění ve společnosti

<sup>3</sup> Pojem organizované modernity a její vymezení zde přejímáme od německého sociologa Petera Wagnera [Wagner 1995]. Jednou z jeho předností je, že umožňuje periodizovat nejen vývoj moderní společnosti, ale také vývoj sociologického myšlení.

od roviny každodenního jednání individuálních aktérů. V této epoše velké formální organizace zároveň určovaly závazné normy individuálního jednání pro své členy a zároveň byla v nich a skrze jejich činnost reprodukována sociální struktura společnosti. To umožňovalo poměrně úzce propojit rovinu institucionální s rovinou stratifikace.

### **Sociologie ve stínu organizací**

Vlastnosti organizované modernity určovaly po většinu 20. století prostor, ve kterém sociologie formulovala odpovědi jak na otázky o povaze institucí, tak také na otázky týkající se sociální stratifikace. Po určitém teoretickém vakuu dvacátých let 20. století, které přímo symbolicky následovalo po smrti velkých klasiků sociologického myšlení, se ve třicátých letech rodí nová paradigmat sociálních věd.<sup>4</sup>

Posmrtně vycházejí práce G. H. Meada [Mead 1934], jež zakládají spolu s pozdějšími Blumerovými studiemi paradigma symbolického interakcionismu. Rozsáhlé dílo Alfreda Schütze [Schütz 1932] stojí u zrodu fenomenologické sociologie. Vychází první významná Parsonsova práce věnovaná kategorii sociálního jednání [Parsons 1937]. První generace frankfurtské školy zahajuje novou fázi kritické sociologie. Střetávání těchto velkých sociologických paradigmat zaplní valnou část století a bude doznívat ještě i na jeho konci.

Čtyřicátá léta představují určité *intermezzo*. Byla ve znamení reflexe dosud nejtragičtějšího světového válečného konfliktu. Diagnóza příčin a důsledků katastrofy načas zastínila teoretické bádání.<sup>5</sup>

Léta padesátá přinášejí hegemonii strukturního funkcionalismu.<sup>6</sup> Byl to svým způsobem heroický pokus udržet navenek univerzálně platný a směrem dovnitř jednotný a spojitý výklad společnosti, jak o něm snili sociologové od dob Augusta Comta. Právě padesátá léta 20. století byla pro takové úsilí zvláště příznivá a přímo k němu vybízela. Kdy jindy se měl Parsons se svými kolegy pokusit

<sup>4</sup> Teoretické vakuum dvacátých let 20. století alespoň zčásti vyplňoval ve Spojených státech dynamický nástup chicagské školy [Park, Burgess 1921; Park et al. 1925]. V Evropě té doby lze sledovat formování sociologie vědění v dílech Maxe Schelera [Scheler 1926] a Karla Mannheima [Mannheim 1929]. Ve Francii vrcholí tvorba členů Durkheimovy školy.

<sup>5</sup> V této době se řada sociologů pokouší vyrovnat s katastrofou nečekaných rozměrů. Za všechny lze uvést alespoň práce Mannheimovy [Mannheim 1940, 1943], analýzu Sorokinovu [Sorokin 1941], ale i práce Alfreda Webera [Weber 1943, 1946] a Reinharda Bendixe [Bendix 1951]. V této souvislosti se výrazně uplatnila i kritická linie frankfurtské školy [Fromm 1941; Horkheimer, Adorno 1947; Adorno 1950].

<sup>6</sup> Z množství Parsonsových knih jsou pro tuto dobu velkých teoretických ambicí snad nejcharakterističtější práce [Parsons, Shils 1951] a [Parsons 1951]. Později v šedesátých letech pod vlivem nastupující kritiky se pokouší svoji koncepci dále prohloubit [Parsons 1964] a dynamizovat [Parsons 1966].

propojit výklad o stavu sociální makrostruktury s principy dění odehrávajícího se na mikrostrukturní úrovni. Západní civilizace žila uprostřed třiceti tučných poválečných let a zdálo se, že nezvratně nastoupila na dráhu společnosti blahobytných středních vrstev. Rozkvět společnosti zaměstnání, který byl nesen velkými formálními organizacemi soukromého i veřejného sektoru, zajišťoval nebývalý stupeň sociální integrity. To vše bylo shora jištěno velkorysým sociálním státem. Poválečný konsenzus o budování demokratického systému prostupoval prakticky všemi sociálními vrstvami i politickými stranami. Teorie modernizace, které v této krajně optimistické atmosféře vznikaly, slibovaly, že průmyslová prosperita a demokracie se již brzy stanou realitou také v zemích rozvojových.

V průběhu šedesátých let jsou univerzalistické nároky strukturního funkcionalismu zpochybněny, a to hned na několika frontách. Na poli analýzy institucí vystupují proti Parsonsovu učení energicky stoupenci různých odrůd interpretativních sociologií. Nesouhlasí s tím, že chování aktérů je formováno existujícími strukturami a je podmíněno jejich sociální pozicí. Zdůrazňují naopak aktivní úlohu jednotlivců při konstruování a rekonstruování sociální reality.<sup>7</sup>

Také strukturněfunkcionální výklad sociální stratifikace se stává cílem soustředěné kritiky, tentokrát ze strany představitelů teorie konfliktu. Polemika je vedena proti parsonsovskému přitakání statu quo a proti jeho harmonizaci vztahů v rámci údajně rovnovážných sociálních systémů. Nejde v této souvislosti ani tak o práce Coserovy, které vyrůstají ze strukturního funkcionalismu a chtějí ho spíše jen doplnit [Coser 1956, 1967]. Mnohem významnější z hlediska formování nových sociologických přístupů je úsilí Dahrendorfovo, který již koncem padesátých let polemizuje jak s parsonsovským pojetím institucionalizace sociálního jednání [Dahrendorf (1958) 2006], tak také s funkcionalistickou koncepcí sociální stratifikace [Dahrendorf 1957]. Ještě radikálněji už tehdy na poli stratifikace vyhraňuje svoji kritiku Charles W. Mills [1959a, 1959b], který v ostrém polemickém tónu pokračuje i v letech šedesátých.

Právě v šedesátých letech se polemicky proti strukturnímu funkcionalismu formuje i další paradigma v sociologii – teorie směny. Její zakladatelé a hlavní protagonisté George C. Homans [1961, 1967], Peter Blau [1964] a od počátku 70. let také James Coleman přenášejí do vědy o společnosti hlavní zásady economic-

<sup>7</sup> Kromě snad nejslavnější práce Bergera a Luckmanna [Berger, Luckmann 1967] sehrály v tomto ohledu určitou roli Cicourelovy metodologické studie [Cicourel 1964, 1973]. Výrazně polemicky vůči strukturnímu funkcionalismu se profilovaly tehdy nově nastupující směry, jako byl Goffmanův dramaturgismus [Goffman 1959, 1961, 1967] či Garfinkelova etnometodologie [Garfinkel 1967]. Ve stejném (protiparsonsovském) směru působí snahy o systematizaci alternativních přístupů ke zkoumání sociální reality vyvinutých již ve 30. letech 20. století, ať již šlo o Blumerovu systematizaci učení George Herberta Meada [Blumer 1969], či o podobná zpracování sociologie fenomenologické [Schütz 1970; Psathas 1973]. Přímo na analýzu fungování velkých formálních organizací, tento pilíř organizované modernity, použil principy interpretativní sociologie David Silverman [1970].

ké teorie racionální volby. Zbavují tak sociologii jak úvah o tom, jaké vnější síly strukturují a kulturně podmiňují jednání individuí (jednání každého jednotlivce je vedeno univerzální logikou zisku a ztráty), tak také úvah o tom, co vlastně drží pohromadě sociální řád (není to nikdo jiný než neviditelná ruka trhu).

I když jsou šedesátá léta obdobím prudkých a vášnivých střetů často velmi odlišných sociologických paradigmat, o jednotě společnosti tehdy pochybuje málokdo. Spor je veden právě jen o to, z jakých pozic je možno tuto jednotu co nejlépe pojmut a vysvětlit. Stoupenci interpretativní a interakcionistické sociologie se domnívají, že jednotlivci mají v systému mnohem více prostoru pro své autonomní jednání, než kolik jim ho dopřávají strukturní funkcionalisté. V zásadě se však domnívali – v tom lze souhlasit s Williamem Outhwaitem – že „soustředění na každodenní situace malého měřítka a na mikrointerakce může mít širší dopady na sociální analýzu struktury“ [Harrington 2006: 165].

Teoretikové konfliktu pak již vůbec nepochybují o tom, že společnost vytváří celistvý a úzce propojený systém. Pouze ostře nesouhlasí s funkcionalistickou tezí, že systém spravedlivě odměňuje každého svého člena podle jeho zásluh a podle přínosu pro blaho celku.

Naproti tomu pozice teoretiků směny (teorie úzce příbuzné s teorií racionální volby) je, podle našeho názoru, v mnohém problematictější. Sociologické analýze totiž vnucuje hned dvojí redukci. Ta první spočívá v tom, že teorie směny vykládá sociální dění pouze z mikroroviny, tedy z pozice individuálních aktérů. To samo o sobě ještě nemusí pohled na společnost deformovat, jak dokládá tradice Weberovy chápající sociologie, ať již ve svém vyústění strukturně funkcionálním, či v různých verzích sociologie interpretativní. Druhá redukce vede k důsledkům fatálnější. Veškeré jednání je redukováno na model – řečeno weberovskou terminologií – jednání účelově racionálního. Spojeny dohromady pak obě redukce vytvářejí předpoklady pro nástup toho, co jen s mírnou nadsázkou lze nazvat privatizací pohledu na společnost.

### **Nejistá společnost**

Sedmdesátá léta 20. století přináší zlom. Ve společnosti i v sociologii. Organizovaná modernita přestává fungovat tak spolehlivě, jako tomu bylo dosud. Už kritika byrokracie vznášená v šedesátých letech pod odlišnými hesly ze strany politické pravice i levice otřásla legitimitou velkých formálních organizací. V sedmdesátých letech k tomu přistupuje šok z ropné krize a probuzené ekologické vědomí. Formální organizace jsou zároveň obviňovány z přílišné plýtvavosti a z toho, že blokují a zmarňují využitelnou energii svých členů. Dostavují se prvé známky toho, že společnost zaměstnání přestává spolehlivě zajišťovat plnohodnotnou práci. Jedním z důvodů je masový nástup žen na trh práce, k němuž dochází ve vyspělých zemích koncem šedesátých a v průběhu sedmdesátých let a v jehož důsledku počet žadatelů o práci rychle stoupá k historickému maximu.

Hlasitěji než dříve se diskutuje o krizi sociálního státu a poprvé se vynořuje nové slovo – globalizace. Přestává se naopak mluvit o společnosti středních vrstev. Jejich nástup se zpomaluje, v řadě zemí začínají příjmově stagnovat, jejich nižším patřům akutně hrozí sociální sestup.

Sociologie vnímá krizi dosavadního uspořádání společnosti zprvu jako krizi své vlastní disciplíny. Alvin Gouldner [1970] vydává knihu o krizi západní sociologie a uvozuje tím dlouhou řadu pojednání na toto téma.<sup>8</sup>

Objevují se snahy pojmenovat nově se vynořující společnost. Takové snahy nejsou zajisté zcela nové. Už v šedesátých letech byla poměrně rozšířenou módou vymýšlet pro společnost více či méně přiléhavé nálepky, které by jedním slovem vyjádřily její charakter. Tehdy však sociologové ještě spolu s Raymondem Aronem [Aron 1962] věřili, že se stále jedná o starou dobrou průmyslovou společnost. Vymyšlené přívlastky měly za úkol představit některý z jejích nových a sociologicky zajímavých, ať již kladných či záporných rysů. Sociologové se tehdy mohli inspirovat u ekonoma J. K. Galbraitha, který již na sklonku padesátých let vydal dodnes aktuální práci pojednávající o společnosti hojnosti jako o společnosti, která sice v privátním sektoru vytváří stále více bohatství, přitom však nedokáže řešit prohlubujících se chudobu veřejného sektoru [Galbraith 1958].

Jen o dva roky později upozorňuje politolog William Kornhauser na jiný znepokojivý rys průmyslové modernity. Jde o společnost masovou, která má tendenci pod slupkou vysoké organizovanosti produkovat velké počty navzájem izolovaných lidí, kteří se velice snadno stávají obětí politické manipulace [Kornhauser 1960].

Sociologie šedesátých léta však byla spíše ve znamení jiného nového fenoménu. Pokrok techniky, růst produktivity práce a nárůst spotřeby vyvolal představy o příchodu společnosti volného času. Jakýmsi manifestem této nové vlny se stala kniha Jeana Dumazediera [Dumazedier 1962] brzy následována záplavou studií dalších autorů. Byly plné nadějí ohledně možností, které zkracování pracovní doby přinese, ale také obav z toho, co se stane, jestliže lidé nebudou schopni přemíru hojného času smysluplně využít. Vcelku logickým vyvrcholením analýz volného času se stala na samém konci šedesátých let Baudrillardova [Baudrillard 1970] filozofická kritika společnosti konzumu.

Rozbor nových jevů, jež přinesla vyspělá a blahobytná průmyslová společnost, vytvořil zcela přirozeně předpoklad pro úvahy, nakolik se nová realita dá ještě vtěsnat do šablon průmyslové modernity a nakolik již máme co do činění s kvalitativně jiným typem společnosti. Je jistě příznačné, že zhruba ve stejné době se ujalo na obou březích Atlantiku identické pojmenování nové reality jakožto společnosti postindustriální [Touraine 1969; Bell 1973]. Stejně příznačné je, že sociologové již tehdy pojmenovali novou realitu způsobem vcelku banál-

<sup>8</sup> Za všechna pojednání o krizi sociologie, která se začínají množit od počátku sedmdesátých let 20. století, uveďme aspoň práci Boudonovu [Boudon 1971] a Zeitlinovu [Zeitlin 1973], jež byly mezi prvními.

ním. Konstatuje se jím jen ukončení jedné epochy, aniž by se cokoliv naznačovalo o charakteru toho, co se rodí na jejím místě.<sup>9</sup>

Podstatné však je, že ještě v první polovině sedmdesátých let 20. století se o společnosti stále uvažovalo jako o reálně existujícím systému, jako o systému neosobních, obecných, abstraktních vztahů, jež jsou navzájem úzce propojeny a provázány do podoby určitého řádu a jež ve svém souhrnu určují postavení jednotlivců v sociální struktuře. Předpokládalo se, že společnost existuje, spor byl veden jen o to, jak ji co nejpřiléhavěji označit, aby to co nejvíce vystihovalo její povahu. Nová pravidla sociologické metody Anthony Giddense [Giddens 1976] můžeme považovat za labutí píseň teoretiků, kteří stále ještě snili o možnosti uchopit společnost v jednotě makrostruktur a mikrojednání.

V osmdesátých a devadesátých letech 20. století bychom již podobné přesvědčení o koherentnosti sociálního celku hledali mnohem obtížněji. Společnost se přímo před očima stále výrazněji proměňuje, třští, stává se neprůhlednou a přímo se vytrácí. A sociologové na to reagují – opраšováním starých paradigmat vzešlých ještě z dob, kdy se věřilo v její jednotu, přehlednost a vcelku snadnou uchopitelnost.<sup>10</sup>

Rostoucí nepřehlednost dění ve společnosti vyvolává ještě i jinou reakci. Opět se vynořuje množství nálepek pro označení sociální reality, ve které žijeme. Tentokrát se však jedná o něco poněkud jiného, než tomu bylo v šedesátých a na počátku sedmdesátých let. Už nejde o hledání nějakého souhrnného označení, které by vystihovalo charakter společnosti jako celku. Autoři se zpravidla omezují na to, že vytrhávají některý z dostatečně atraktivních, více či méně významných aspektů přítomnosti a zaměřují se jen na něj při ignorování širších souvislostí. Někdy se touto cestou podaří odhalit některý z klíčových problémů dnešní doby (za příklad můžeme považovat koncepci rizikové společnosti Ulricha Becka), častěji však bývá výsledek spíše rozpačitý.<sup>11</sup>

Proč v posledních dvou dekadách 20. století působí stále křečovitěji snaha o aplikaci klasických paradigmat sociologické teorie a proč je stále obtížnější jednoznačně vystihnout povahu společnosti? Lze se domnívat, že to souvisí s krizí,

<sup>9</sup> Tentýž zlomyslný kousek zopakovali „analytici“ později ve velkém, když začali stejně mlhavě a přitom se stejnou hlasitostí mluvit o nástupu společnosti postmoderní.

<sup>10</sup> O renesanci strukturního funkcionalismu usiluje v řadě prací např. J. C. Alexander a z jiného pohledu s nemenšími ambicemi a v nemenším rozsahu také Niklas Luhmann. Řadu konceptů příznačných pro interpretativní paradigma rozvíjejí filozofové a sociologové považovaní za protagonisty postmoderního myšlení. Sociálně kriticky orientovaní autoři (např. A. Touraine, P. Bourdieu, M. Foucault, C. Castoriadis, Z. Bauman, U. Beck, J. Habermas, R. Collins, J. Rex aj.) se každý po svém vyrovnávají se situací, kdy nová napětí a nové konflikty se stále obtížněji dají analyzovat pomocí klasických sociologických kategorií.

<sup>11</sup> Tak vzniká velká část označení pro „společnost pozdní doby“, o nichž přehledně referuje M. Petrusek [2006]. V řadě případů se jedná o označení sice nápaditá, zábavná, inteligentní a duchaplná, která však jen stěží mohou sloužit jako východisko analýzy, jež by cílila ke kořenům současného dění. Takové ambice zpravidla ani nemají.

do níž se dostává organizovaná modernita. Postupné rozvolňování organizované modernity se projevuje v podobě procesu dezinstitutionalizace a s ním úzce svázaného procesu destratifikace.<sup>12</sup>

Prvý z obou procesů znamená, že jsou stále radikálněji zpochybňovány instituce, které zajišťovaly řád organizované modernity. Pravidla hry ve strategicky důležitých oblastech byla tehdy zcela jednoznačně vepsána do regulí fungování takových systémů, jako je školství či zdravotnictví a vůbec do chodu velkých organizací výrobního i nevýrobního charakteru. Členství v těchto systémech a organizacích propůjčovalo členům společnosti víceméně pevnou identitu, o jejímž charakteru vzniklo množství povětšinou kriticky zaměřených sociologických studií.<sup>13</sup>

Zpochybnění příliš rigidních způsobů institucionalizace jednání vyústilo do kritiky byrokracie, tak jak ji známe především od šedesátých let 20. století.<sup>14</sup> Kritika byrokracie se od let sedmdesátých stále výrazněji mění v kritiku celého sociálního státu. Tato kritika příliš neuškodila byrokracii, stále více však podkopává legitimitu veřejného sektoru obecně. Zároveň s sebou přináší kritika příliš nepružných institucí riziko opačného extrému. Jestliže „byrokracie“ až příliš rigidně formovaly charakter všech svých členů, postupný proces dezinstitutionalizace přináší naopak masové pochybnosti o své vlastní identitě a rostoucí potíže s jejím vytvářením. Je to tak trochu podobné, jako kdysi při pádu tradičních pořádků. Tytéž vazby a skupiny, které své členy až příliš svazovaly, dodávaly jim na druhé straně dostatek materiálu k výstavbě jejich vlastní identity. Když byly tyto vztahy a skupiny oslabeny, materiál pro vytvoření silné identity pochyběl. Pochybnosti o identitě, tedy problém sebedůvěry se pojí s obecnějším problémem poklesu důvěry v jednotlivé instituce a ve společnost jako takovou.<sup>15</sup>

Se zpochybněním údajně příliš byrokratických institucí, s postupující privatizací a s oslabováním veřejného sektoru souvisí také proces destratifikace. Pevné a masivní, hierarchicky členěné formální organizace víceméně spolehlivě zajišťovaly všechny své členy bez ohledu na odstupňovanost jejich odměny.

<sup>12</sup> Vynikající postřehy o procesu dezinstitutionalizace především v oblasti školství, zdravotnictví a sociálního práce obsahuje jedna z novějších prací Dubetových [Dubet 2002]. Za dnes již klasické pojednání o destratifikaci lze považovat třetí kapitolu Beckovy *Rizikové společnosti* [Beck 1986].

<sup>13</sup> Rozbor plně institucionalizovaného jednání byl příznačný pro literaturu zabývající se v 50. letech hodnotami a stylem života „vnějšně řízeného člověka“ [Riesman 1950], bílých límečků [Mills 1951] či „organizačního člověka“ [Whyte 1956]. Ve všech případech šlo o kritický pohled na typického představitele nových středních vrstev dokonale integrovaného do institucí organizované modernity.

<sup>14</sup> Od šedesátých let výrazně narůstá kritika dysfunkčnosti formálních organizací [Crozier 1964, 1970; Arrow 1974]. Podrobněji o vývoji kritiky byrokracie a formálních organizací obecně [Keller 2007a].

<sup>15</sup> Není náhodné, že výrazný nárůst zájmu o téma důvěry, který pozorujeme od konce sedmdesátých let, s postupem času sílí [Luhmann 1979; Barber 1983; Gambetta 1988; Giddens 1990; Fukuyama 1995; Misztal 1996; Peyrefitte 1998; Sztompka 1999].

Přechod těchto organizací na síťové propojení s sebou přinesl nástup nových a nestandardních pracovních smluv, které již takto spolehlivě zdaleka nezajišťují.<sup>16</sup> Nejen pouhá odstupňovanost výše odměny, ale především odstupňovanost kvality pracovních kontraktů stojí – spolu s dalšími faktory – u nárůstu sociálních nerovností, k němuž dochází i uvnitř těch nejbohatších společností. Rostoucí nerovnost příjmů se propojuje s nárůstem nejistoty ohledně uplatnění v rychle se restrukturující ekonomice.<sup>17</sup>

### **Sociální kapitál a sociální rizika**

Problém nejistoty, jejího vytváření, udržování i účelového využívání je v sociologii zpracován v podobě konceptu rizik. Společnost, která plodí technologická, ekologická, sociální a mnohá další rizika, udržuje své členy ve stavu trvalé nejistoty. Rizika mohou vznikat zcela spontánně a nezáměrně, mohou však být též vědomě dávkována, neboť schopnost udržovat druhé v nejistotě patří odpradáвна k nejosvědčenějším atributům moci. Koncept rizik a koncepce rizikové společnosti představují souhrnné vyjádření pro souběh vzestupu nejistoty a poklesu důvěry, který charakterizuje současnou společnost.

Problém důvěry, jejího vytváření a udržování je v soudobé sociologii analyzován v souvislosti s konceptem sociálního kapitálu. V době krize organizované modernity úloha sociálního kapitálu prudce narůstá, neboť představuje zdroje, které je možno využít, když členství v organizaci ani umístění na žebříčku sociální stratifikace už automaticky nesnižuje míru sociální nejistoty, které je jedinec vystaven. Badatelé, kteří se zabývají výzkumem sociálního kapitálu, často budí dojem, jako kdyby objevovali nový zdroj, jenž své nositele nebývale obohacuje. Přehlížejí přitom, že sociální kapitál představuje pro většinu lidí defenzivní strategii. Je tím, co jim zbývá, když je společnost již nedokáže spolehlivě ochránit před dopady rizik, která sama svým fungováním zcela rutinně plodí.

I když bývá kategorie sociálního kapitálu vymezována velmi nejednoznačně, v rámci této koncepce lze identifikovat dva převládající trendy: V rovině mikrosociální bývá sociální kapitál spojován se strategiemi zvládání nejistoty jak ze strany jednotlivců, tak celých skupin. Sociální kapitál zde umožňuje svým držitelům čelit sociálním rizikům, jimž jsou v každodenním životě vystaveni. V tomto kontextu jsou analyzovány soukromé strategie zvládání nejistoty. Z odlišných pozic analyzují v této rovině povahu sociálního kapitálu například [Bourdieu

<sup>16</sup> Hovoří se v této souvislosti přímo o smrti organizačního člověka [Bennett 1990].

<sup>17</sup> Narůstající nejistota ve společnosti může pramenit pochopitelně z více zdrojů. Někteří sociologové ji připisují vzniku nových technologických a sociálních rizik [Beck 1986], jiní vidí její zdroj v proměnách charakteru práce [Offe 1985], další ji kladou do souvislosti s procesem dezinstytucionalizace [Dubet 2002], opět jiní (mnohem méně konkrétně) ji spojují s nástupem takzvané postmoderny [Miranda 1986]. Zmínění autoři se výrazně liší také v hodnocení jejích dopadů.

1980; Coleman 1988, 1990; Lin 2001]. S tímto pojetím sociálního kapitálu je dobře slučitelná teorie sociálních sítí, tak jak je rozpracovávána například v dílech [Boissevain 1974; Granovetter 1973, 1983, 2005].

Ve druhé, makrosociální rovině je problém sociálního kapitálu spojován s obecnou mírou důvěry, která existuje v dané společnosti a z níž vyplývá pozitivní klima zejména pro ekonomické aktivity [Fukuyama 1995] a pro ochotu participovat na společných akcích [Putnam 1995, 2000]. Především posledně jmenovaný autor vzbudil kromě velkého ohlasu také silnou kritiku vedenou jak z teoretických, tak také z metodologických pozic.<sup>18</sup>

Bez ohledu na četné problémy spjaté s jeho měřením, lze konstatovat, že celá kategorie sociálního kapitálu je bytostně ambivalentní. Buďto ji můžeme číst v tom smyslu, že za ekonomickými aktivitami je nutno hledat jejich sociální rozměr, anebo v tom smyslu, že také sociálně a mezilidské vztahy obecně fungují zcela po vzoru tržní ekonomiky. V prvním případě se daří zajistit komplementaritu sociologie a ekonomie, v případě druhém je sociologie striktně podřízena ekonomii a ztrácí své opodstatnění jako nezávislá vědní disciplína.

Právě k tomuto druhému chápání vede cesta, kterou od šedesátých let 20. století razili představitelé teorie směny George Caspar Homans a Peter Blau, či stoupenec teorie racionální volby James Coleman.

### Paradoxy společnosti sítí

Jednou z možností, jak pozitivním způsobem označit rýsující se postorganizační sociální realitu, je nazvat ji společností sítí.<sup>19</sup> Pro takové označení hovoří nejen fakt, že k rozvoji síťového uspořádání dochází v souvislosti s uplatněním nových informačních a komunikačních technologií [Mulgan 1991; Castells 1996]. V oblasti ekonomiky se zase projevuje restrukturalizací firem, které přecházejí z pyramidální struktury na síťové uspořádání, jež propojuje řídicí jádro firmy s formálně nezávislými, ve skutečnosti však snadno ovladatelnými skupinami dodavatelů a subdodavatelů [Sproull, Kiesler 1991]. V oblasti politiky zaznamenáváme ústup masových politických stran a rozvoj mnohem méně formalizovaných a flexibilnějších sociálních hnutí.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> Tato kritika neodmítla přímo koncept sociálního kapitálu, poukázala však na četné problémy, s nimiž je spjata jeho měření [Baron 2000; Fine 2001; Scott, Schultz, Steger 2002; Bevoř, Lallement 2006].

<sup>19</sup> Z širšího hlediska sociologické myšlenkové tradice referuji o přechodu organizované modernity ke společnosti sítí v 11. kapitole práce [Keller 2004].

<sup>20</sup> Kromě toho je koncept sítí a o něco později také sociálního kapitálu využíván například při rozbořích fungování trhu práce [Granovetter 1974, 2000], při analýze nových forem podnikání [Belussi 1992], při analýze regionálního rozvoje [Mutti 1998], ale také z hlediska proměn sídelní struktury [Graham, Marvin 2000; Tarr, Dupuy 1988], či z hlediska fungování sociálních institucí typu rodiny a komunity [Carnoy 2000; Conninck 1995] a dokonce

Výraz „společnost sítí“ je nepochybně silně paradoxní. Je pokusem pojmenovat jedním slovem souhrnně celou společnost, tak jako tomu bylo například v případě společnosti postindustriální. Na rozdíl od ní je však vnitřně silně rozporný. Termínem sítě má být totiž vyjádřena právě ta skutečnost, že o společnost v klasickém pojetí se již nejedná. Síť označují jakousi novou a neprobádanou podobu sociální reality, pro kterou je určující absence obou dřívějších definičních os společnosti – jak pevných neosobních institucí, tak také skupinové stratifikace.<sup>21</sup>

Výraz „společnost sítí“ nejenže označuje něco, co již není v dřívějším slova smyslu společností. Označuje to pomocí termínu „síť“, který je sám o sobě velice nejednoznačný. Jako kdyby mlhavost a vnitřní rozpornost celého označení měla vystihnout mlhavost a vnitřní rozpornost sociální reality, jež se za ním ukrývá.<sup>22</sup>

Formální organizace fungovaly jako relativně účinný nástroj snižování nejistoty v podmínkách moderní společnosti. Přispívaly k vytváření a udržování důvěry mezi jednotlivými členy i mezi nimi a společnostmi jako celkem. Od poslední čtvrtiny 20. století ovšem nejistota výrazně narůstá a důvěra naopak klesá. Síťové uspořádání – a také v tom je zřejmá jeho paradoxnost – je zároveň jednou z příčin nárůstu nejistoty a poklesu důvěry a zároveň se má stát nástrojem, s jehož pomocí bude nejistota a nedůvěra zvládána.

Proto je zapotřebí analyzovat silně ambivalentní koncept sítí více do hloubky. Tento koncept nesporně propojuje problematiku nejistoty s otázkou důvěry, podobně jako je tomu v případě konceptu rizik. Problém se sítěmi je v tom, že v rovině institucí jednak dávkuje nejistotu, jednak vytvářejí důvěru.<sup>23</sup> A v souvislosti s tím jsou v rovině stratifikace předmětem vášnivých sporů o to, zda působí jako médium rovnosti, anebo naopak jako nástroj nebývale rychlého zvyšování sociálních nerovností.<sup>24</sup> Sociologický svorník a pojmové východisko pro analýzu postorganizační sociální reality představuje staronový koncept individualizace. Individualizace plyne jak z procesu dezinstitutizace, tak také z destratifikace společnosti.

---

i chodu velkých formálních organizací [Cohen, Prusak 2001], či fungování ilegálních organizací typu mafie [Arlacchi 1983; Sciarrone 1998].

<sup>21</sup> V příručkách pojednávajících souhrnně o teoriích sociálních sítí bychom jen obtížně hledali přesnější představu o tom, co je to vlastně (moderní) společnost. Jen pro ilustraci [Boissevain 1973; Dievald 1991; Lemieux 1999; Bagnasco et al. 2001; Degenne, Forsé 2004].

<sup>22</sup> Pronikavou a historicky vysoce fundovanou kritiku konceptu sítí, tak jak je používán od 17. století v řadě vědních disciplín, obsahuje práce [Musso 2003].

<sup>23</sup> Lze například stanovit hypotézu, podle níž platí, že pokud v dané společnosti existuje vysoká míra generalizované důvěry, pak se neformální osobní síť navazují poměrně snadno, jejich význam však není nijak vysoký. Pokud je naopak vztah generalizované důvěry v dané společnosti nízký, pak význam osobních vazeb a konexí výrazně stoupá, je však výrazně obtížnější je navazovat a udržovat.

<sup>24</sup> Elementární, ale přitom kvalitní přehledovou studii na téma polemik o současných trendech v oblasti sociální nerovnosti pro francouzskou sociologii představuje práce P. Bonnewitz [2004]. Přestože je britská sociologická tradice v této oblasti nepochybně rozsáhlejší, není žádný věcný důvod redukovat pohled české sociologie pouze na ni.

Nepřekvapí, že koncept individualizace se stává předmětem vášnivého sporu, který se týká výkladu jak samotné jeho povahy, tak jeho dopadů na celou společnost i její jednotlivé aktéry.<sup>25</sup> V pozitivním slova smyslu představuje individualizace nárůst voleb a možností pro každého jednotlivce, jež se pro něj s postupem modernity otevírají. Ve smyslu negativním znamená jen nutnost zvládat sám a pouze svými omezenými prostředky rizika a nejistotu, které každého jednotlivce stále více obklopují [Beck 1986; Bauman 2004].

Silná ambivalentnost konceptu sítí a mnohoznačnost konceptu individualizace by měla vyvolat zvýšenou pozornost sociologie. Jinak hrozí, že tekuté písky společnosti překryjí a nevratně pohltnou i její analytický pojmový aparát. Konceptuální nástroje navrhované pro analýzu postorganizační sociální reality (sítě, sociální kapitál, důvěra apod.) mají totiž jeden společný rys. Jsou to nástroje intimistního vidění světa.<sup>26</sup> Pojem sítí slouží jako prostředek konceptuální privatizace veřejného prostoru. Pojem sociálního kapitálu, který z konceptu sítí vyrůstá, využívá předmoderní pospolitostní prvky, jako je neformálnost, vstřícnost, loajalita apod., k realizaci čistě osobních soukromých zájmů. Z důvěry se v této konstelaci stává intimistní kategorie užívaná za účelem snížení transakčních nákladů. Všechny tyto pojmy mohou budit zdání, že každý aktér si sám suverénně rozhoduje o svých vztazích (tvoří si síť, vytváří svůj sociální kapitál, uděluje či odpírá důvěru). Jakýkoliv vnější systém, jakákoliv neosobní struktura se z těchto úvah nenápadně vytrácí. A spolu s tím se pochopitelně vytrácí kategorie moci, asymetrie vlivu a podřízenosti, vztahy nadvlády a donucení.<sup>27</sup>

Intimistní kategorie natolik zveličují subjekt (údajně nezávislého) rozhodování, že skrze něj již není patrná existence neosobních sil v různé míře determinujících jeho jednání. Takto zkreslený obraz neumožňuje dost dobře zachytit dialektiku aktéra a systému. To je mrzuté nejen z hlediska teoretizujících sociologů, kteří by rádi z důvodů spíše estetických uvedli aktéra a systém opět do rovnováhy. Nepříjemné je to především proto, že dualita aktéra a systému vyjadřovala základní princip, na němž by měla spočívat moderní společnost, a sice princip

<sup>25</sup> Podrobně a zasvěceně referuje o peripetiích tohoto sporu v dějinách sociologie [Schroer 2001].

<sup>26</sup> Výraz „intimistní“ vidění společnosti přebírám z práce Richarda Sennetta, který jako jeden z prvních v širokém historickém záběru upozornil na pokračující privatizaci přístupu ke společnosti a na řadu povážlivých důsledků, které z tohoto trendu plynou [Sennett 1974].

<sup>27</sup> Tato tvrzení je možno prokázat podrobnější analýzou způsobu, jakým James Coleman a další sociologové vycházející z teorie racionální volby a na ní založené verze teorie směny pojmají otázku struktury a strukturalizace sociálního jednání [Coleman 1990]. Čtenář Colemanových prací musí mít dojem, že stačí změnit přátele a známé, abychom proměnili sociální strukturu, která determinuje naše jednání. Mizí sociální struktura jako něco, co existuje mimo naše vědomí a co na nás působí s vahou Durkheimova sociálního faktu. Dochází až k jakési „sociometrizaci“ sociologie. Také mnohem sofistikovanější přístup Nan Lina a jeho kolegů bere v případě sociální struktury prostě za dané to, co by měl teprve vysvětlit [Lin 2001].

rovnováhy mezi sférou soukromou a sférou veřejnou, stejně tak jako nepřevoditelnost a neredukovatelnost jedné na druhou.<sup>28</sup>

Sítě, sociální kapitál i důvěra mají v praxi i v teorii tendenci rozpouštět veřejné v soukromém. Pokud bychom redukovali společnost na meziosobní sítě, sociální nerovnosti na pouhé odlišnosti disponibilního sociálního kapitálu a platné instituce na momentální udělování důvěry, pak by sociologii zbyl ještě určitý prostor pro více či méně duchaplné eseje, pozbyla by však schopnost vést hlubší a systematictější analýzy historických proměn sociální reality.<sup>29</sup>

Pohled, který opticky zvětšuje prostor pro individuum, a tím zabraňuje vidět systém, znemožňuje vznášet důležité otázky, které si sociologie od počátku v různých formulacích kladla. V souvislosti s institucemi otázka zní: Jsou pravidla sociální hry skutečně zcela rozvolněna a je pravda, že svoboda všech zúčastněných spolu s tím narůstá? Anebo se jen dále hraje stejně konformně jako dříve, pouze podle poněkud méně patrných, avšak neméně rigorózních pravidel? V souvislosti se stratifikací se jedná o otázku: Jsou rizika, nejistota a nerovnosti mezi jednotlivci a celými skupinami skutečně náhodně distribuovány, anebo je vzorec jejich distribuce jenom skrytější, než byl dříve?

Jestliže by se ukázalo, že normovanost jednání klesá, a kontrola nad jednajícími přesto narůstá, a jestliže by se ukázalo, že nejen třídy, ale i vrstvy končí, a nerovnost v nejrůznějších podobách se přesto kumuluje, pak by to znamenalo, že v obou případech klesá míra uspořádanosti, aniž by nutně klesala míra determinovanosti struktury jednání individuí i struktury celé společnosti.<sup>30</sup> Zvěstovatelé postmoderny a proroci konce společnosti obecně jsou natolik fascinováni tím prvním, že ani v náznacích nevidí to druhé. Kritická sociologie by naopak měla být schopna odhalit za zdánlivým chaosem novou (anebo možná staronovou) strukturu. Pokud by to nedokázala, pak by sociologie musela uvolnit místo těm, kdo ve strukturovanost sociálního dění nevěří. To by ještě nemusel být nutně konec společnosti, byl by to však zaručeně konec sociologie.

<sup>28</sup> Existuje pronikavá analýza toho, co společnosti hrozí, jestliže moc systému kolonizuje prostor, jenž by měl být vyhrazen autonomním aktivitám aktérů Habermas [1981]. Sociologové by měli ve stopách Sennetta, Baumana a dalších věnovat srovnatelnou pozornost opačnému riziku, hrozbě ovládnutí zbytků veřejného prostoru ve prospěch zájmů privátních aktérů.

<sup>29</sup> Hovoříme zde pochopitelně o obecných tendencích a o hrozbách, jejichž aktuálnost může potvrdit teprve čas. Odborná literatura věnující se tématu sociálních sítí a sociálního kapitálu je již dnes obrovsky rozsáhlá a mezi jejími autory nepochybně najdeme takové, kteří ještě zcela nerezignovali na zachycení vnějších strukturních tlaků a stratifikujících nerovností. Jedná se nyní právě jen o to, zda zmíněné koncepty jsou schopny takové aspirace naplnit. To může ukázat teprve jejich podrobnější analýza.

<sup>30</sup> Za jeden z pokusů, jak odhalit tyto hlubší souvislosti, lze považovat práci [Watts 1999].

JAN KELLER působí jako profesor sociologie na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Je autorem zhruba dvacítky knih, ve kterých se věnuje dějinám sociologie, sociologii organizace, problematice středních vrstev aj. Mezi jeho poslední knihy patří *Dějiny klasické sociologie* (2004), *Soumrak sociálního státu* (2005), *Sociologie organizace a byrokracie* (2007), *Teorie modernizace* (2007), *Vzdělanostní společnost?* (2008, spolu s L. Tvrđým), *Úvod do filozofie, sociologie a psychologie* (2008, spolu s P. Novotným). Působí též jako publicista, během posledních deseti let uveřejnil přibližně 500 novinových článků a delších statí.

## Literatura

- Adorno, T. W. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Arlacchi, P. 1983. *La mafia imprenditrice. L'etica mafiosa e lo spirito del capitalismo*. Bologna: Il Mulino.
- Aron, R. 1962. *Dix-huit Leçons sur la Société Industrielle*. Paris: Gallimard.
- Arrow, K. 1974. *The Limits of Organization*. New York: Norton.
- Bagnasco, A., F. Piselli, A. Pizzorno. 2001. *Il capitale sociale. Istruzioni per l'uso*. Bologna: Il Mulino.
- Barber, B. 1983. *The Logic and Limits of Trust*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Baron, S. (ed.). 2000. *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Baudrillard, J. 1970. *La Société de consommation, ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard.
- Bauman, Z. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 2000. *Liquid Modernity*. London: Polity Press.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Belussi, F. (ed.). 1992. *Nuovi Modelli d'Impresa. Gerarchie Organizzative e Imprese Rete*. Milan: Franco Angeli.
- Bennett, A. 1990. *The Death of Organization Man*. New York: William Morrow.
- Bevort, A., M. Lallement. 2006. *Le capital social*. Paris: La Découverte.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bendix, R. 1951. *Social Science and the Distrust of Reason*. Berkeley: University of California.
- Berger, P., T. Luckmann. 1967. *The Social Construction of Reality*. London: Penguin.
- Blau, P. M. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York: J. Wiley.
- Blumer, H. 1969. *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Boissevain, J. 1974. *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. London: Basil Blackwell.
- Boissevain, J. (ed.). 1973. *Network Analysis: Studies in Human Interaction*. The Hague: Mouton.
- Bonnewitz, P. 2004. *Classes sociales et inégalités*. Paris: Bréal.
- Boudon, R. 1971. *La Crise de la Sociologie*. Geneve: Librairie Droz.
- Bourdieu, P. 1980. „Le capital social. Notes provisoires.“ *Actes de la recherche en sciences sociales* 31: 2–3.
- Carnoy, M. 2000. *Sustaining Flexibility. Work, Family and Community in the Information Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Cicourel, A. 1964. *Method and Measurement in Sociology*. New York: Free Press.

- Cicourel, A. 1973. *Cognitive Sociology*. Harmondsworth: Penguin.
- Cohen, D., L. Prusak. 2001. *In Good Company. How Social Capital Makes Organizations Work*. Boston: Harvard Business School Press.
- Coleman, J. S. 1988. „Social Capital in the Creation of Human Capital.“ *American Journal of Sociology* 94 (Supplement): S95–S120.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Conninck, F. 1995. *Société éclatée. Travail intégré*. Paris: P.U.F.
- Coser, L. A. 1956. *The Functions of Social Conflict*. Glencoe, IL: Free Press.
- Coser, L. A. 1967. *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York: Free Press.
- Crozier, M. 1964. *Le phénomène bureaucratique*. Paris: Seuil.
- Crozier, M. 1970. *La société bloquée*. Paris: Seuil.
- Dahrendorf, R. 1957. *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*. Stuttgart: Enke.
- Dahrendorf, R. (1958) 2006. *Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rollen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Degenne, A., M. Forsé. 2004. *Les réseaux sociaux*. Paris: Armand Colin. (2. vydání)
- Dievald, M. 1991. *Soziale Beziehungen: Verlust oder Liberalisierung? Soziale Unterstützung in informellen Netzwerken*. Berlin: Edition Sigma.
- Dubet, F. 2002. *Le déclin de l'institution*. Paris: Seuil.
- Dumazedier, J. 1962. *Vers une civilisation du loisir*. Paris: Édition du Seuil.
- Fine, B. 2001. *Social Capital versus Social Theory. Political Economy and Social Science at the Turn of the Millenium*. London: Routledge.
- Fromm, E. 1941. *Escape from Freedom*. New York: Avon Books.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust. The social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free Press.
- Galbraith, J. K. 1958. *The Affluent Society*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gambetta, D. (ed.). 1988. *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. New York: Basil Blackwell.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociology*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor Books.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. Garden City, N.Y.: Doubleday Anchor Books.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Gouldner, A. W. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Graham, S., S. Marvin. 2000. *Splintering Networks, Fragmenting Cities: Urban Infrastructure in a Global-Local Age*. London: Routledge.
- Granovetter, M. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Granovetter, M. 1974. *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Granovetter, M. 1983. „The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited.“ *Sociological Theory* 1: 201–233.
- Granovetter, M. 2000. *Le marché autrement*. Paris: Desclée de Brouwer.
- Granovetter, M. 2005. „The Impact of Social Structure on Economic Outcomes.“ *Journal of Economic Perspectives* 19 (1): 33–50.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1, 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Harrington, A. (ed.). 2006. *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Homans, G. C. 1967. *The Nature of Social Science*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Horkheimer, M., T. W. Adorno. (1947) 2004. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag. (15. vydání)
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 2007a. *Sociologie organizace a byrokracie*. Praha: Sociologické nakladatelství. (2. přepracované vydání)
- Keller, J. 2007b. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kornhauser, W. 1960. *The Politics of Mass Society*. New York: Macmillan.
- Lemieux, V. 1999. *Les réseaux d'acteurs sociaux*. Paris: P.U.F.
- Lin, N. 2001. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luhmann, N. 1979. *Trust and Power*. Chichester: Wiley.
- Mannheim, K. 1929. *Ideologie und Utopie*. Bonn: Cohen.
- Mannheim, K. 1940. *Man and Society in an Age of Reconstruction*. New York: Harcourt.
- Mannheim, K. 1943. *Diagnosis of our Time*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mead, G. H. 1934. *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mills, Ch. W. 1951. *White Collar. The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press.
- Mills, Ch. W. 1959a. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mills, Ch. W. 1959b. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Miranda, M. 1986. *La Société incertaine*. Paris: Librairie des meridiens.
- Misztal, B. A. 1996. *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Mulgan, G. J. 1991. *Communication and Control: Networks and the New Economies of Communication*. New York: Guilford Press.
- Musso, P. 2003. *Critique des réseaux*. Paris: P.U.F.
- Mutti, A. 1998. *Capitale sociale e sviluppo*. Bologna: Il Mulino.
- Offe, C. 1985. *Disorganized Capitalism. Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Park, R. E., E. W. Burgess. 1921. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Park, R. E., E. W. Burgess, R. D. McKenzie. 1925. *The City. Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment*. Chicago: Chicago University Press.
- Parsons, T. 1937. *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill.
- Parsons, T., E. A. Shils. 1951. *Toward a General Theory of Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. New York: Free Press.
- Parsons, T. 1964. *Social Structure and Personality*. New York: Free Press.
- Parsons, T. 1966. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Peyrefitte, A. 1998. *La société de confiance. Essai sur les origines et la nature du développement*. Paris: Gallimard.
- Psathas, G. (ed.). 1973. *Phenomenological Sociology*. New York: Wiley.
- Putnam, R. D. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital.“ *Journal of Democracy* 6 (1): 65–78.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

- Riesman, D. (1950) 1961. *The Lonely Crowd*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sciarrone, R. 1998. *Mafie vecchie, mafie nuove*. Roma: Donzelli.
- Scheler, M. 1926. *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Leipzig: Der Neue-Geist Verlag.
- Schroer, M. 2001. *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schütz, A. 1932. *Der Sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Wien: Julius Springer.
- Schütz, A. 1970. *On Phenomenology and Social Relations*. Chicago: University of Chicago Press. (ed. H. R. Wagner)
- Scott, L., D. Schultz, M. Steger. 2002. *Social Capital. Critical Perspectives on Community and „Bowling Alone“*. New York, London: New York University Press.
- Sennett, R. 1974. *The Fall of Public Man*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silverman, D. 1970. *The Theory of Organizations*. London: Heinemann.
- Sorokin, P. A. 1941. *The Crisis of Our Age*. New York: Dutton.
- Sproull, L., S. Kiesler. 1991. *Connections: New Ways of Working in the Networked Organizations*. Cambridge: MIT Press.
- Sztompka, P. 1999. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Tarr, J., G. Dupuy (eds.). 1988. *Technology and the Rise of the Networked City in Europe and North America*. Philadelphia: Temple University Press.
- Touraine, A. 1969. *La Société post-industrielle*. Paris: Denoël.
- Wagner, P. 1995. *Soziologie der Moderne*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag.
- Watts, D. J. 1999. *Small Worlds: The Dynamics of Networks between Order and Randomness*. Princeton: Princeton University Press.
- Weber, A. 1943. *Das Tragische und die Geschichte*. Hamburg: Goverts.
- Weber, A. 1946. *Abschied von der bisherigen Geschichte*. Hamburg: Claassen und Goverts.
- Whyte, W. H. 1956. *The Organization Man*. New York: Touchstone.
- Zeitlin, M. 1973. *Rethinking Sociology: a Critique of Contemporary Theory*. New York: Appleton-Century-Crofts.